ХАЛМУРАТОВА М.У.
lib.knu@mail.ru

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДА ИНСАНГА БАЙЛАНЫШТУУ БОЛГОН ТҮШҮНҮКТӨРДҮН СЕМАНТИКАЛЫК АЯНТТАРЫ

Ар кандай материалдын объекти татаал тү зүлүшкө ээ болуу менен бирге, бардык предмет жана объекттер жеке жана айрым абалда болбой, алар бири-бири менен байланышта болушат.

Өз ара байланышуудан тышкары болгон өз ара таасирлешпеген бир дагы предметти таба албайбыз. Бардык материалдык предметтер башка объекттер менен ёз ара таасирлешүүдё өзүн көрсөтөт. Демек, табигатта материядан башка таасирлешпеген эч нерсе болбойт. Материянын түрлөрүнүн өз ара таасири бардык аракеттердин булагы болуп эсептелет. Материянын түрдүү даражаларында кубулуштарына жоопкер болгон ёз ара таасирлер майдан деп түшүндүрүлөт. Азыркы заман филологиясында алып барылып жаткан кёп жылдык байкоолор (изилдөөлөр) натыйжасында илимпоздор өзбек тилинин лексикасындагы жүздөгён семантикалык майдандарды байкашкан.

Майдандар лексикалык-семантикалык группалардан, группалар болсо бир канча элементтерден турат. Мисалы, убакыт семантикалык майданы ёз ичине кылым, жыл, мезгил микромайданчаларын камтыйт. Мисалы, улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун «Кыямат» романында келтирилген Моюнкумдагы бир күндүк окуялардын сүрөттөлүшү системалуулук менен берилген, анда бир-бирине ёз ара таасир кёрсёткён майданды ассоциативдик байланыштардын мисалынан көрүүгө мъмкън.

Моюнкумдагы Акбара менен Ташчайнар окуясына байланыштуу болгон эпизод:

«Ал өткөн дүйнө алыскы Моюнкумдун сөксөөл-бадалдуу ээн талаасында калды. Ал жакта улуу чабыт, кең жайыт калды. Моюнкумдун кыйырына көз жеткис мейкининде сан жеткис бөкөндөрдү керели - кечке удургута кубалап жүрчү кез калды. Атам-замандан бери түболүк куурап өскөн сөкөөёл-бадалды жай кылган, ача туяктуунун чёл мезгилиндей эзелки макулугу болуп калган, чуркагандан чаалыкпас, доңуз тумшук, түтүк таноо ушу жаныбарларды – кит балык мурутунан суу бүрккөндөй кең таноосунан өпкөсүнө абаны шамал кылып оп тарткан, качса жеткирбес, таь аткандан кън батканга чейин чуркаса да чарчабас кийик тукумун кубалап жърып жан багыш не деген кашкёйлък. Короо-короо болуп жайылып жаткан жеринен миьдеген бёкёндёрдъ эзелтен бери ээрчий жашап келаткан бёрълёр чабыт коюп дърътъп, бир короосу башка жайыттагыларды кошо үркүтүп, анын дагы бир, дагы эки, дагы ъчънчъ топтору кошо үркүп жөнөп бергенде, кылкылдаган калың кийик Моюнкумдун бадалдуу чыбырын топон суу каптагандай ташкындатып, жайкы добул сабагандай бут асман тегеренип, закым болуп артка учуп, төбөдө асман тегеренип, курч туяктардан чагылган чакмак таштардын учкуну менен кара чаң уюлгуп, абага жан киргендей болор эле; калыь топтон чыккан тер жыты, же өлүм, же өмүр деп далбас урган жан жыты ого бетер дүүлүктүрүп, тасмадай созулуп чуркаган бөрүлөр арттан калбай кубалап, жандай салып чаап, калың бөкөндү өз билген буктурмасына айдай берет. Буктурмада азууларын кайрап, аңдып турган «сойгучтар» капыстан атып чыгып, качып ётъп бараткан бөкөндү желкеден алып, бёкён менен кошо аласалып кулап, кекиртегинен кан жайылта жыра чайнап жиберет да, тура чуркап, башкасын кубат».

Бул текстте келтирилген Моюнкумдагы сайгактарды бёрълёр тарабынан уулоо убактындагы ар бир жараянда системалуулук бар. «Сайгактар», «бёрълёр», «чёлдёгъ коркунучтуу абал» бир-бирисиз жашай албастыгы, чёл микромайданындагы бардык семалар ушул жай жёнъндё маалымат баяндайт. Профессор А.Нурманов мындай мамилелерде мотивация болушун айтат.

Адам өзүнүн сезүү органдары жана кубулуштарды сезүү, аларга аң-сезимдүүлүк менен мамиледе болуп, табиатка өзгөртүү киргизиши, өзүнөн башка жандыктарды өзүнө бойкундурушу мүмкүн.

Ушул мааниде инсан дъйнёнън түзүлүшүндо борбордук чынжырлардын бири саналат.

Орус окумуштуусу Т.П. Ломтев табигый тилди чечмелёёдё фактылардын ъч търънё дал келиши жёнъндё жазат:

1. Табыгый тил белгилерине.
2. Тышкы дъйнёдёгъ нерселердин адамдын аь-сезиминдеги элестетъълёрънё.
3. Тышкы дъйнёдёгъ нерселердин ёзънё.

Дъйнёнъ ёзънън аь-сезиминде кайрадан жандатуу, карым-катнашуунун негизги куралы эсептелген тил сыяктуу кайтарылгыс жана теьи жок, жаратуу кьчъ адамга гана тийиш.

Адам менен дъйнё ортосундагы семантикалык майдандарды белгилъъ убактында жогорудагы пикирлерди эсепке алуу зарыл. Ошого негизделип «Адам жана дъйнё» кёлёмдъъ макромайданын тёмёнкъдёй тёрт бёлъккё ажыратуу мъмкън.

1. Инсандын личносту менен тышкы жагы байланыштуу семантикалык майдан.
2. Инсандын рухий дъйнёсънън ички жагын кёрсётъп беръъчъ лексемалардын семантикалык майдан.
3. Адамдын адамдарга болгон социадык мамилесин кёрсётъп беръъчъ лексемалардын семантикалык майданы.
4. Социалдык мамилелердин жыйындысын кёрсётъп беръъчъ лексемалардын семантикалык майданы.

Англис илимпозу М.Холлидей тилдин социалдык баалуулугу жёнъндё съйлёп жатып, анын ъч търдъъ милдетин ажыратып кёрсётёт.

1. Концептуал съйлёёчъ тарабынан реалдуулуктун анык лексемалар жардамында чагылдырылышы милдет.
2. Инсандардын ортосундагы мамиле жараянын камсыздоочу социалдык милдет.
3. Айтылган пикирлерди ъзүндъ информация катарында топтогон тексттик милдет.

Мисал ъчън «Кыямат» романындагы «Жетинин бири» деп аталган грузин аьгемесинде согуш (бул микромайдан биз жогоруда тилге алган «Адам жана дъйнё» макромайданынын 4-бёлъгънё кирет) лексемасын микромайдан деп алсак, анын айланасына атуул согушу, революция, улуттук трагедия сыяктуу.

Ёзбек тилиндеги семантикалык майдандарды белгилъъ убактында нерсе жайкы кубулуштардын жалпы белги-касиеттеринин негизинде бир жерге топтолуп, тъшънъктёр классын пайда кылууга жана ушул класстын търъ, ёкълъ катарында ишке ашуу абалына кёьълън буруу негизги мааниге ээ.

Мисалы Ч.Айтматовтун «Кыямат» романындагы бёрълёр (Акбара жана Ташчайнар) жогоруда айтып ётългён бир класстын ёкълъ эсептелет. Аларда ёздёрънё тийиштъъ болгон класстын мънёздъъ белгилери; жапайылык, жырткычтык, ачкёздък, сът эмизъъчълък, канкор касиеттери бар. Нерсе жана мындай белгилердин топтомуна контенсионалдагы интенсионал деп аталат. Ага тъшънък ядросу, борбору катары каралат. Семантикалык майдандагы айланыштарды бир жерге топтоодо ушул белги-интенсионал чоь ролду ойнойт. Жогорудагы мисалда согушка тийиштуу болгон түшънък ядросу, борбору катарында каралса, калган бирдиктерди согуш деген лексеманын айланасына топтоо ъчън согуштун ёзънё тийиштъъ сапаттары негизги орунду ээлейт.

Адам жана дъйнё ортосундагы мамиле меселеси байыркы замандардан бери търдъъчё талкууланып келе жатат. Дъйнёнъ анын категорияларга (парадигмаларга) ажыратууда бир търдъълък жок.

«Кыямат» романында келтирилген «Жетинин бири» грузин аьгемесинде берилген концептулдык пикирлер адам жана дъйнё ортосундагы мамилелердин далили болот. Грузиндерден совет ёкмётънё каршы аттанган эр жърёк жигиттери

жана топ башчысы Гурам Жохадзе жёнъндёгъ аьгемеде жазуучу тез-тез ыр сёздёрънё токтолуп ётёт. Мындай болушуна Авдийдин чиркёёдё уккан ырлары себепчи болот.

Ыр микромайданы айланасына Сандро жана алтоосу мекенин таштап кетип бара жаткан учурга тиешелъъ болгон пикирлерди беръъ мъмкън. Ыр, ън, баллада, хор, жанырык, … «Ичти жалындатып, ой-сезимди сапарып, жан-дъйнёдён шаттык менен муьду бирдей чакырып, кайгы-касиреттин баарынын кооздугу да кетти. Тоо боорундагы таштардын арасынан капыстан булак атылып чыкканын, ал булактын суусу кай жерге барса, кай ёсъмдүккё жетсе, ошердин баары гълдёп-кёктёгёнън кёргён барбы, дал ошондай болуп, ёзънён ёзъ толкуп-ташып, кёёдёнгё батпай, ыр тёгълъп кетти».

Музыка микромайданы «Адам жана аалам» макромайданынын 3-бёлъгънё кирет (адамдардын адамдарга болгон мамилеси (социалдык мамилелер) кёрсётъп беръъчъ лексемалардын семантикалык майданы). Жазуучунун чеберлигин мындан кёръъ мъмкън:

«Ёмър, ёлъм, съйъъ, боорукерлик жана дил жаркыны – музыкада ушунун баары айтылат, тарыхыбыздын башатынан бери, жылт эткен аь-сезими адам дилинде алгач жангандан бери күрёшъп жете албай келаткан эркиндикке биз музыкада гана жете алдык. Музыка гана ар кандай замандын бузулгус деген заь-жоболорун биз айта албагандагы музыка гана айта алат…»

Булардын бардыгын инсан жана ааламдын ёз ара мамилеси микромайданындагы 2-бёлъмгё киргизсе болот. Тышкы дъйнёдёгъ нерсе жана кубулуштар табигый абалда группаланган парадигмаларга ажыралган абалда болот. Реалдуу дъйнё бизге карап багытталат. Аны бътън кёлёмъ, саны жана сапат белгилери менен кабыл алсак болот. Алардын лингвистикалык негиздерин аныктоо биз ъчън жеьил болот, бирок маселенин экинчи жагы дагы бар. Инсандын ички дъйнёсън чагылдыруучу лексемалар ёздёрънън търдъъ боёктору жана ар търдъълъгъ менен мънёздёлёт. Аларда далилдъъ жана классификациялоо тил илиминин эь татаал маселелеринин бири болуп эсептелет. Дъйнёдёгъ бардык тилдерде абстрак мааниге ээ болгон кёптёгён сёздёр бар. Булар реалдуу дъйнёдёгъ нерсе жана кубулуштарга эмес, балким адамдын сезимдерине, рухий дъйнёсънё тийиштъъ экендиги менен мънёздёлёт. Бул сыяктуу сёздёрдън мааниси адамдар ортосундагы мамиле жараянында аныкталат.

Тилде биздин айланабыздагы кёзгё кёрънъп турган реалдуу дъйнё ёсъмдъктёр, дарыялар, тоолор, шаар, кыштактар, адамдар гана эмес, балким ушулардан алган таасирлерибиз, мамиле жараянындагы рухий абалыбыз чагылдырылат. Жазуучу айткандай адамдын мамилелерин закондору алгебралык эсеп-китебине моюн сунбайт.

АДАБИЯТТАР

1. Айтматов Ч. Кыямат (роман). - Фрунзе: Адабият, -1988
2. Джураев М., Маматохунова М., Ибрагимова Г. Концепция современного естествознания. – Ош, 2003.
3. Собиров А. Узбек тилининг лексик сатхини системалар системаси тамойили асосида тадкик этиш. – Ташкент, 2004.
4. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование.- М.: Наука, 1971.